

Araplarda Şiir: Kadîm Edebî Türün Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Amiller

Ferruh KAHRAMAN ^{ID}

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye
Assoc. Prof., Dokuz Eylül University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Rhetoric, İzmir, Türkiye
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5104-8325> | ROD ID: <https://ror.org/01rpe9k96>
ferruh.kahraman@deu.edu.tr

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 08.04.2024

Kabul: 13.06.2024

Yayın: 30.06.2024

Anahtar Kelimeler:

Arap Dili ve Belagati,
Arap Edebiyatı,
Şiir,
Kadim Edebî Tür,
Sözel.

Bu çalışmanın konusu, Araplarda şiirdir. Şiir kavramı doğal olarak sanata işaret etmektedir. Araplarda görsel ve sahne sanatları gelişse de edebî sanatlar daha fazla gelişmiştir. Özellikle edebî sanatlar içerisinde yer alan şiirin Araplarda ayrı bir yeri vardır. Tarihsel ve toplumsal bir ürün olan şiir, içinde üretildiği sosyal, ekonomik ve siyasi koşullardan ayrı düşünülemez. Toplumlar, mekânlar ve zamanlar değişse de sanat, her daim toplumsal yaşamla, ekonomi ve siyasetle sürekli etkileşim içerisinde olmuştur. Sanatçı bir eser ortaya koymak istediğinde onun üretimi içinde yaşadığı toplum, mekân ve dönemden bağımsız düşünülemez. Bu nedenle Arap şiirinin oluşumunda gündelik yaşam, ekonomi ve siyasetin yanı sıra, tarih, din, dil, coğrafya gibi kültürel alt yapılar da etkili olmuştur. Arap coğrafyasında şairler, tarih boyunca ekonomik güce sahip olan kesimin desteğiyle var olmuştur. Tacirler, asiller ve din adamları şairleri ve şiiri daima desteklemişlerdir. Şairler Arap tacirler ve asiller tarafından desteklendiği için şiir müsabakaları ekonomik faaliyetlerin merkezi panayirlarda gerçekleştirilmiştir. Bu ekonomik destekler şairleri belli ölçüde sınırlasa da tacirlerin siyaset üstü olmalarının yanında Arap yarımadasında siyasi birliğin olamaması da şairleri özgün sanat icra etmeye sevk etmiştir. Arap yarımadasının dinlerin merkezi olması, kadim ve köklü bir tarihe sahip olması, kelime hazinesi ve gramer özelliklerini önceden tamamlayan bir dilin konuşulması ve insanın kendisiyle, doğayla, gökyüzüyle ve hayvanlarıyla baş başa kaldığı geniş çöllerin bulunması da şiirin gelişimini sağlayan diğer amillerdir.

Poetry in Arabs: Factors that Ensuring the Production and Development of the Ancient Literary Genre

Article Info

Abstract

Article History

Received: 08.04.2024

Accepted: 13.06.2024

Published: 30.06.2024

Keywords:

Arabic Language and
Rhetoric,
Arabic Literature,
Poem,
Ancient Literary Genre,
Verbal.

The subject of this study is poetry in Arabs. Poetry is considered one of the literary arts. As a term, poem naturally refers to art. Although visual and performing arts are developed in Arab literature, literary arts are more developed. In particular, poems in literary arts have a different place in Arab literature. As a historical and sociologic product, poem can not be considered apart from the social, economic, and political conditions in which it was produced. Art has always been in contact with social life, economy, and politics even though societies, places, and times change. If an artist wants to produce a work this product can not be separated from the society, place, and times in which he lives. Therefore, cultural elements such as history, religion, language, and geography are influential in the formation of Arabic poem as well as daily life, economy, and politics. Poems have existed in Arab geography with supports from higher classes throughout history. Poem competitions occurred at fairs and the centers of cultural activities, because they were supported by merchants, nobels, and reverends. Although the economic support restricted poets to some extent, merchants being free from politics and the lack of political unity in Arabian Peninsula made poets produce more original works. Other reasons for the development of poetry are that the Arabian Peninsula is the centre of religions, has an ancient and deep-rooted history, and the spoken language has completed its vocabulary and grammar rules earlier, there are vast deserts where people can be alone with themselves, nature, sky and their animals.

Atıf/Citation: Kahraman, Ferruh. "Araplarda Şiir: Kadîm Edebî Türün Üretimi ve Gelişimini Sağlayan Amiller". *Akif* 54/1 (2024), 56-76. <https://doi.org/10.51121/akif.2024.55>

"This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)" / Bu makale, **Atıf-GayriTicari (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı** altında lisanslanmıştır."

Giriş

Cahiliye şiiri hakkında çok şey yazılmış ve çok şey söylenmiştir. Ancak Arap şiirinin kökeni, kaynağı, mahiyeti, sürekliliği ve edebî sanatın üretici mekanizmaları gibi konular yeterince sorgulanmamıştır. Öncelikle Arap şiirinin tanımının yeterince yapıldığı bile tartışmalıdır. Zira günümüzde şiir denilince edebî türler içerisinde sadece bir tür akla gelmektedir. Oysa Cahiliye dönemine bakıldığında hem şiir hem de şair günümüzde anlaşılardan daha da ötesini anlatmaktadır. Şair doğa üstü güçler ve cinlerle iletişim kurabilen olağanüstü özelliklere sahip toplumun en kıymetli şahsiyetidir.¹ Aynı durum antik Yunanlılar için de geçerlidir. Eskiden Yunanlılar şaire ilâhî bir nefhanın (nefesin) üflendiğini düşünmekte, şairin bu ilâhî nefesten aldığı güçle şiir söylediğine inanılmaktadır. Şair ve sanatının ilâhî bir özellik taşımasından dolayı Yunanlılar şiiri, binlerce yıl sanat dışı tutmuşlardır.² Modern döneme gelindiğinde ise bazı toplumlar kendilerinin dışındaki kültürleri, çağ dışı kabul etmektedir. Bunlar arasında Müslüman ve Araplar da yer almaktadır. Ancak bilimsel çalışmalarına bakıldığında durumun tam tersi olduğu görülmektedir.

Modern iletişim çalışmalarına bakıldığında kabile dillerinin hepsinin basit olduğu görülmektedir.³ Ancak Araplar da kabile halinde yaşamasına rağmen onların dili çok gelişmiştir. Bu gelişme nasıl sağlanmıştır. Acaba Arapçanın köken dille alakası var mıdır? Köken dille alakası olduğu için mi Arapça gelişmiş bir dildir? Bu lisan Hz. Âdem'e tevkîfî olarak öğretilen dilin bir devamı mıdır? Yoksa Arapçanın vahiy dili olmasından mı kaynaklanmaktadır? Kur'ân'a bakıldığında her ümmete peygamber gönderildiği ifade edilmektedir.⁴ Ancak dinî ve tarihî bilgilere bakıldığında Kur'ân'da adı zikredilen peygamberlerin suhuf ve kitaplarının Arapça ya da ona yakın dillerde indirildiği görülmektedir.⁵

Araplarda şiir denilince meseleye o günün penceresinden bakmak gerekecektir. Zira o dönemde dünya üzerindeki devlet ve millet sayısı günümüze göre daha azdır. Millet ve devletler Mısır, Türk, Çin, Hint, Roma, Bizans ve Sasanî medeniyetlerinden oluşmaktadır. İlerleyen süreçte pek çok kabile genişleyerek yeni milletler oluşturmuştur. Zira Kur'ân, tarih boyunca kabile, kavim ve toplumların sürekli genişlediğine işaret etmektedir.⁶

Bu alanda literatüre gelince Arap şiirinin en önemli konuları medih, hiciv, fahr, tasvir ve hamaset gibi alanlarda bazı tez, kitap ve makale yazıldığı görülmektedir. Ahmed Zağb'ın *Cemâliyyetü's-şî'ri's-şifâhî*⁷ ile Yılmaz'ın, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde*

¹ Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfehânî, *Kitâbü'l-Ağânî* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1974), 2/156, 158; Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh el-Askerî, *Divânü'l-meânî* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1352/1933), 1/39; Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, çev. Ahmet Lütfi Kazancı (İstanbul: Marifet Yayınları, 1983), 201, 202; Nihat Mazlum Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 9-13.

² George Thomson, *İnsanın Özü*, çev. Celal Üster (İstanbul: Payel Yayınevi, 1998), 79; Wladyslaw Tatarkiewicz, "Classification of Arts in Antiquity", *Journal of the History of Ideas* 24/2 Apr-Jun (1963), 231.

³ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, çev. Sema Postacıoğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 21, 24; Barry Sanders, *Öküzün A'sı*, çev. Şehnaz Tahir (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), 43; Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 111.

⁴ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Mü'min 40/78; *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitap-ı Mukaddes Şirketi, 2003), Tekvin 07:1-24.

⁵ Luay Hatem Yaqoob, "İslâmî Kaynaklar Açısından Peygamberlerin Konuştuğu Diller" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (Haziran 2021), 391, 392.

⁶ en-Nisâ 4/1; el-Hucurât 49/13.

⁷ Ahmed Zağb, *Cemâliyyetü's-şî'ri's-şifâhî* (Cezâyir: Câmîatü Yûsuf b. Hidde, Doktora tezi, 2006-2007), 1-410.

*Oynadığı Rol*⁸ adlı doktora seviyesinde tezleri bulunmaktadır. Türkçe olarak Gürkan'ın "Dinin Estetik Değerler Üzerindeki Etkisi: İslâm ve Arap Şiiri Örneği";⁹ Yalar'ın "Arap Edebiyatında Şiir Kavramı Problemi"¹⁰ Bakırcı'nın, "Arap Şiirinin İntikalinde Dinî ve Ahlâkî Değerlerin Rolü",¹¹ adlı makaleleri sayılabilir. Bu makalede ise daha önceki çalışmalardan farklı olarak kadîm Arap şiirini üreten mekanizmalar üzerinde durulmuştur. Şiir Araplarda gelişmiştir, ancak neden ve niçin gelişmiştir? Bunun toplum, dil, din, coğrafya, tarih ve kültürel mirasla alakası var mıdır? Sanatın refah seviyesi, gelişmişlik, ekonomi ve iktidar güçleriyle ilişkisi ne ölçüdedir?¹² Zira şiir basit bir edebî tür de değildir. Şiirin psikolojik, insanî gelişmişlik, ilham, hayal ve soyut düşünme gücü ile hâdiselere farklı bir bakış açısıyla bakma gibi farklı özellikleri de vardır. Araplar milâdî ilk yüzyıllarda soyut düşünceye sahip olmalarına rağmen 19. yüzyılda Batıda ortaya çıkan pozitivizm, natüralizm ve materyalizm gibi felsefî kuramlar bile metafiziği ve soyut alemleri reddetmiştir. Arap şiirinin gelişimine coğrafya, toplumsal yapı, siyasî düzen, kültürel özellikler ile dinî ve tarihî miras da etkilidir.

1. Sanatın Üretimi

Edebiyatçılar ve kültür tarihçileri sanatı edebî, görsel ve sahne olmak üzere başlıca üçe ayırmaktadırlar. Bu sanatlar içerisinde şiir, edebî sanatların en kadîmi ve en önemlisi olarak kabul edilmektedir.¹³ Çeşidi ne olursa olsun her sanatın toplum, tarih, ekonomi ve iktidarla yakın ilişkisi vardır. Zaman, mekân ve şartlar değişse de sanat her zaman gündelik hayat, ekonomi ve iktidarla etkileşim halinde olmuştur. Her sanatçı eserini üretirken az ya da çok gündelik yaşamdan, ekonomik seviyeden ve iktidarın yapısından etkilenmiştir. Bu kaide geçmişte geçerli olduğu gibi günümüz için de geçerlidir. Kadîm Arap toplumunda edebî sanatlar, bunlar içerisinde de özellikle şiir gelişmiştir. Şiirin gelişmesinde yukarıda zikredilen etkenlerin göz ardı edilmemesi gerekir. Bu nedenle sanatın üretiminde toplumsal, kolektif, ekonomik ve siyasî yapı etkili olmaktadır.

1.1. Sanatın Toplumsal ve Kolektif Bir Etkinlik Olması

Sanat üretiminin en önemli özelliği toplumsal ve kolektif bir etkinlik olmasıdır. Sanat, toplumsal ve kolektif bir etkinlik olup gündelik yaşamdan beslenmekle birlikte sıradan etkinliklerden farklı olarak ileri, gelişmiş, yüksek ve estetik üretimler anlamına gelmektedir. Sanatın günümüzde alımlama adı verilen aksetme ve yansıtma özelliği vardır.¹⁴ Yansıtma, gündelik yaşamın, mekânın, mekânın imkanlarının halka anlamlı bir şekilde sunulmasıdır. Sanat kendi içerisinde pek çok özellik içermektedir. Bazı sanat eserleri gündelik yaşama daha fazla yaklaşıp sıradan bir nesneyi; bazı sanat eserleri de toplumdan uzak elit ve farklı kesimlerin değerlerini konu edinmektedir.¹⁵ Ancak şartlar ne olursa olsun her sanat eseri, içinde geliştiği toplumsal, kültürel, tarihî, ekonomik ve iktidar koşullarından ayrı düşünülemez. Sanat aynı zamanda bir toplumun farklı sınıf ve tabakalarıyla iç içe çoğulcu bir özelliğe sahiptir.

⁸ İbrahim Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 1-330.

⁹ Nejdet Gürkan, "Dinin Estetik Değerler Üzerindeki Etkisi: İslâm ve Arap Şiiri Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/14 (2005), 125-158.

¹⁰ Mehmet Yalar, "Arap Edebiyatında Şiir Kavramı Problemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2002), 103-120.

¹¹ Selami Bakırcı, "Arap Şiirinin İntikalinde Dinî ve Ahlâkî Değerlerin Rolü", *EKEV*, 7/15, (2003), 179-194.

¹² Evrim Ögüt, "Sanatın Üretimi", *Kültür Sosyolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 148.

¹³ Ömer Ferrûh, *Tarîhu'l-edebi'l-arabî*, 1-6 (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981), 1/73; Necîb el-Behbîti, *Tarîhu's-ş-şiri'l-arabî hattâ âhiri'l-karni's-sâlisi'l-hicrî* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1970), 5.

¹⁴ Terry Nichols Clark – Seymour Martin Lipset, "Toplumsal Sınıflar Ölüyor mu?" *Sosyoloji*, çev. Günseli Altaylar (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 287.

¹⁵ Manuel Castels, *Kimliğin Gücü*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 13.

Sanat edebî, görsel ve sahne olmak üzere başlıca üçe ayrılrsa da bunlar içerisinde edebî sanatların ayrıcalıklı bir yerinin olması gerekir. Zira edebî sanatlar dile, söze ve konuşmaya dayanmaktadır. Dil, söz ve konuşma da sadece insanlara has özelliklerdir. Görsel sanatları doğada bulmak mümkündür. Hatta görsel sanatların asılları ve orijinaleri doğada olup bu sanatlar tabiatın taklidinden başka bir şey değildir. Sahne sanatları da büyük ölçüde insanların, toplumların ve doğadaki varlıkların taklidine dayanmaktadır.

Edebî sanatların da kendi içerisinde bir hiyerarşisi vardır ki bunlar içerisinde şiir daha etkilidir. Bu etkiden dolayı kadîm milletler şiire hep farklı yaklaşmışlardır. Antik Yunanda şiir, tanrısal bir ruh, nefes ve esinlenme olarak kabul edilmekte ve insan ürünü sanatlardan üstün bir konuma yerleştirilmektedir. Bu genel kabul Batı düşüncesinde binlerce yıl sanatı tanımlamada belirleyici olmuş; şiir ilâhî özelliğinden dolayı sanatın dışında tutulmuştur.¹⁶ İlâhî olmasa bile Cahiliye Araplarında da şiir birtakım doğa üstü güçlere dayandırılmıştır.¹⁷ Ancak Araplarda şiirin sanat olarak kabul edilmesi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Mevcut ampirik verilere göre şiirin estetik bir olgu olarak ortaya çıkışı Cahiliye dönemi Araplarına rastlarsa da bu eserlerin mükemmel olgunlukta olması tarihinin daha da gerilerine gittiğini göstermektedir.¹⁸ Maalesef Câhiz (öl. 255/869), bu konuda yanılmakta olup şiirin Cahiliye dönemine yakın bir dönemde sanat olarak görüldüğünü ifade etmektedir.¹⁹ Câhiz, bunu günümüze kadar ulaşan şiirlere bakarak söylemiş olmalıdır. Ancak elimizde bulunan eserlerin mükemmel bir özellik taşıması, daha eski dönemlerde geliştiğini göstermektedir. Zira usta bir sanatçının nasıl bebeklik, çocukluk, gençlik, çıraklık, kalfalık ve ustalık dönemleri varsa şiirin de böyle değişik gelişim süreçleri olmalıdır. Zira bir sanatın bir anda mükemmel ve olgun bir şekilde ortaya çıkması eşyanın tabiatına terstir. Cahiliye döneminden günümüze ulaşan şiirlerin vezin, ölçü, lafız ve mana dengesiyle, ileri estetik ve olgun özelliklere sahip olması, bunların uzun bir serüvenden geçtiğini göstermektedir. Nitekim Ömer Ferrûh (öl. 1987) ile Necîb Behbîtî gibi dilbilimciler şiirin tarihini Hz. Hûd kavmi gibi Arabü'l-baîdelere kadar geriye götürmektedirler.²⁰ İnsanî bir özellik, ilham, his ve duygu aktarımı olan şiir, tarihin her döneminde estetik kaygılarla icrâ edilmiş olmalıdır. Ancak sanat, çoğu toplumda son asırlara kadar zanaat olarak kabul edilmekte olup sanatçının bir demirci, bir nalbant, bir terzi ve bir ayakkabıcından farkı yoktur. Zira sanat, zanaatlar gibi toplumsal ihtiyaçlar neticesinde ortaya çıkmış işlevsel bir değer taşımaktadır. Geçmişin işlevsel bir etkinlik olarak ortaya çıkardığı sanatlara günümüzde daha çok estetik bir üretim olarak bakılmaktadır. Günümüzde müzelerde çok değerli bir eser olarak sergilenen sanat ürünlerinin pek çoğu, döneminde toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere üretilmiştir.²¹ Mesela müzede sergilenen bir küp, tabak ve çömlek gibi eşyalar, zamanında bir ihtiyacı karşılamakta, sadece içecek ve yiyecek kabı olarak kullanılmaktadır. Dinî bir ibadet ya da saray sohbeti için hazırlanmış bir müzik, bir tablo ya da bir duyguyu dile getiren şiir, döneminden farklı olarak günümüzde farklı anlamlara sahiptir.²² Tarihin ilk dönemlerinde sanat, gündelik hayatla yakın bir ilişki halinde ve estetik kaygılardan uzak olarak üretilmektedir.²³ Buna göre ilk insanlar döneminde sanat, toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası ve gündelik ihtiyaçların bir tezahürüdür. Pozitif ve materyalist bilim paradigmaları, dinî verileri toptan inkâr ettiği için bilimsel açıklamalarını doğada bulduğu

¹⁶ Thomson, *İnsanın Özü*, 79; Tatarkiewicz, "Classification of Arts in Antiquity", 231.

¹⁷ İsfahânî, *Kitâbü'l-Ağânî*, 2/156, 158; Askerî, *Divânü'l-meânî*, 1/39; Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, 201, 202; Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 9-13.

¹⁸ Hüseyin Elmalı, "Kaside", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 24/562.

¹⁹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, 1-7 (Kahire: Dâru'l-Meşrik, 1987), 1/74.

²⁰ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-edebi'l-arabi*, 1/73; Necîb el-Behbîtî, *Tarihu's-şi'ri'l-arabi*, 5.

²¹ Öğüt, "Sanatın Üretimi", 148.

²² Öğüt, "Sanatın Üretimi", 148.

²³ Nazan İpşiroğlu – Mazhar İpşiroğlu, *Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi* (İzmir: Hayalbaz Kitap, 2010), 18.

birtakım somut veriler üzerinden gerçekleştirmekte ve insanlığın ürettiği ilk sanat örneklerini mağara resimleri olarak kabul etmektedir.²⁴

Modern bilimlerin iddia ettiği gibi tarihin ilk dönemlerine bakıldığında müzik ve dans gibi sanatların kolektif bir eylemle icrâ edilmesi mümkündür. Ancak kadîm Arap şiirine bakıldığında bunun da belli ölçüde kolektif bir icrâ olduğu görülmektedir. Zira ilk çağlarda kabile hayatı yaşayan insanların pek çok etkinliğini kolektif olarak yapması doğaldır ki kabile toplumlarında insanların yardımlaşmadan ayakta kalmaları mümkün değildir.²⁵ Modern bilimler, sanatın zanaattan ayrılma dönemini Rönesans olarak açıklar. Batı'da Rönesans dönemine kadar resim veya heykel gibi sanatlar bir sanatçıdan ziyade atölyede usta, kalfa ve çırak gibi farklı statülerden oluşan bir ekip tarafından yapılmaktadır. Modern toplumlarda bu tarz sanat üretimleri kısmen terkedilse de halk dansları ve ayinler gibi bazı ritüeller hâlâ kolektif olarak yapılmaktadır.²⁶ Sosyolog Howard Becker sanatın kolektif doğasının sadece toplumsal olarak icrâ edilen sanatlarda değil resim ve roman gibi bireysel sanatlarda da bulunduğunu ifade etmektedir. Zira her ne kadar resim ve roman gibi sanatlar, bireysel görülse de tedarikçileri, maddi destekçileri, editör, yayınevi, matbaacı, okur ve eleştirmen gibi pek çok kişi ve sektör tarafından kolektif olarak üretilmektedir. Hatta buna sanat teknolojisinin üretilmesi, kavramlarının geliştirilmesi ve yeni sanatçıların tespit edilip yetiştirilmesi gibi pek çok süreci de ilave etmek mümkündür.²⁷ Bu şartlar bir müzik için de geçerlidir ki bir bestecinin bir ürün verebilmesi için öncelikle nota yazısının, müzik aletinin, çalgıları yapan ustaların ve bu çalgıları çalan sanatçıların olması gerekir. Aynı zamanda bu sanattan anlayan, ilgi duyan, kavramsal dünyası ve vizyonu geniş belli bir kesimin olması da gerekmektedir.²⁸ Zira sanatçı bir toplumun ürünü olup belli bir tarihsel dönemde, belli bir toplumda ve içinde yetiştiği toplumun anlam dünyasına hitap etmektedir.

Edebî sanatlardan olan şiirin de çok zorlu bir uğraş neticesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Şiir, öncelikle ilham, duygu ve düşüncenin ürünüdür. Bunların yanı sıra vezin, üslup, dil ve kayıt gibi pek çok süreci de kapsamaktadır.²⁹ Kadîm Arap şiiri belli ölçüde yazılsa da daha çok şairlerin diğer şairlerin şiirini rivayeti, ravilerin şiir aktarma görevini üstlenmeleri ile kabile üyelerinin kendi şairlerinin şiirlerini ezberleme şekli gibi özelliklerle kolektif bir hüviyete bürünmüştür. Burada özellikle ravilik gibi bir mesleğin olması ve halkın da şiire teveccühü ayrı bir önem arz etmektedir. Şaire bir de devlet desteği ile panayırlar gibi ekonomik ve siyasî güç ilişkileri de dahil olunca kolektiftik boyutu daha da artmaktadır.³⁰

1.2. Sanatın Siyasî ve Ekonomik Bir Etkinlik Olması

Toplum üzerinde karar kılıcı olan siyasîler ile ekonomik gücü elinde bulunduran kesimler sanatçının yaşamı ve ürünü üzerinde önemli rol oynamaktadır. Buna dinî otoriteleri de eklemek mümkündür. Tarihsel süreç içerisinde sanatçılara maddî desteğin en büyüğünü siyasîler ile tüccar kesim vermiştir. Bu hakikat, büyük ölçüde bugün için de geçerlidir.

Arap şiirine bakıldığında şairler tüccar kesim tarafından desteklenmektedir. Şairlerin panayırlarda tacirlerle birlikte olması da buna işaret etmektedir. Ticarî amaçlı düzenlenen

²⁴ İpşiroğlu – İpşiroğlu, *Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi*, 18.

²⁵ Ögüt, "Sanatın Üretimi", 146.

²⁶ Ögüt, "Sanatın Üretimi", 146.

²⁷ Howard Saul Becker, *Sanat Dünyaları*, çev. Evren Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 41.

²⁸ Becker, *Sanat Dünyaları*, 43, 44.

²⁹ Janett Wolff, *Sanatın Toplumsal Üretimi*, çev. Ayşegül Demir (İstanbul: Özne Yayınları, 2000), 19.

³⁰ Yâkût el-Hamavî, *Kitâbü mu'cemi'l-buldân*, 1-5 (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.),2/210; Ebu'l-Meâlî Cemaleddin Abdullah b. Mahmûd el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-arab*, nşr. Muhammed Behçet, 1-3 (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1314), 1/267; Saîd el-Afgânî, *Esvâkü'l-arab fî'l-cahiliyye ve'l-İslâm* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1379/1960), 258.

panayırlar aynı zamanda edebî nitelik de taşımaktadır. Zira Cahiliye panayırları denildiğinde akla şiir ve ticaret gelmektedir. Cahiliye dönemi Araplarının büyük ölçüde ticaretle uğraştığı Kur'ân'da da ifade edilmektedir ki iklimsel koşullara bağlı olarak yazın kuzey, kışın da güney ticareti yapılmaktadır.³¹ Bu ticaret sayesinde bazı tacirler çok zengin olmuşlardır.³² Ticaret belki de Araplar için zorunlu bir uğraştır. Zira Hicaz bölgesinin iklim ve coğrafi şartları, Arapları ticarete sevk etmiştir. Tarımın vahalar dışında neredeyse hiç yapılamadığı bu bölgede, hayvancılık ise kısıtlı olarak yapılmaktadır. İhtiyaçları sınırsız olan bölge insanının hayatta kalma mücadelesinin yanına Kâbe gibi dinî bir merkez de eklenince ticaret tek çıkış yolu olmuştur. Ticaret zenginlik getirmiş, bu zenginlik boş zamanı, boş zaman da sanata imkân hazırlamıştır. Zenginlik de şairlerin desteklenmesini sağlamıştır. Turizmin önemi düşünüldüğünde hac da bir nevi inanç turizmidir.

Arap yarımadasının pek çok bölgesinde haram aylarında, kutsal zaman diliminde ve kutsal mekanlarda onlarca panayır düzenlenmiştir. Bu panayırlar sadece ticârî amaçlı olmayıp aynı zamanda toplumsal barış ve kültürel amaçlıdır. Panayırlarda ticârî etkinlikler kadar şiir müsabakaları da yapılmaktadır. Şiir yarışmalarının başka bir yerde değil de ticârî bir yerde ve tacirler arasında gerçekleşmesi şairlerin tüccar tarafından desteklendiği anlamına gelmektedir. Yarımada'nın değişik bölgelerinde Ukâz, Zülmecaz, Dûmetü'l-cendel ve Hubâşe gibi daha onlarca panayır düzenlenmiştir.³³ Bu ticaret merkezlerinin tamamında şiir yarışmaları düzenlense de Ukâz çarşısı şiir müsabakaları için final niteliği taşımaktadır. Diğer panayırlardan farklı olarak burada en az sergi ve dükkanlar kadar şiir yarışma platformları, şair ve jüri çadırları ile diğer heyetlere özel mekânlar ayrılmıştır.³⁴ Zülkade'nin son gününde Arafat ve Müzdelife'de düzenlenen Mecenne ve Zülmecâz panayırları da şiirler din arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Zira bu iki panayırdaki aynı zamanda Arafat ve Müzdelife'de vakfeye durulmuş, akabinde Kâbe tavaf edilmiştir.³⁵

Sanat üretiminin gerçekleşebilmesi için belli bir refah düzeyinin, bunlar için ayrılması gereken belli bir zamanın ve harcamalar için gerekli bir maddî desteğin olması gerekir. Arap toplumunda şiirin gelişmesinde; Mekke, Taif, Sana ve Medine gibi şehir devletlerinin maddî refahı, Hîre, Gassânî, Kinde ve Lahmî gibi Arap devletlerinin şaire verdiği malî destek, Arap kabilelerinin şiire duyduğu ilgi ile toplumda cârî olan kölelik düzeni önemli faktörlerdir. Tarihî kaynaklara bakıldığında Hîre devlet yetkililerinin şairleri desteklediği görülmüştür. Muallaka şairlerinden Evs b. Hacer (öl. 620), Amr b. Kami'a (öl. 538), Abîd b. el-Abras (öl. 555), el-Mümezzik el-Abdî (öl. 553), Nâbiğa ez-Zubyânî, A'şa ve Lebîd b. Rebî'a gibi büyük şairler Hîre emirlerinden destek görmüşlerdir.³⁶ Hassân b. Sâbit, Gassânî sarayına yakınlığı ile bilinen meşhur şairdir. Hatta bir müddet Gassânî sarayında ikamet etmiştir.³⁷ Alkame el-Fahl (öl. 625) de bu devletten destek gören şairler arasındadır.³⁸ Nâbiğa ez-Zubyânî ise hem Hîre hem de Gassânîlerden destek görmüştür.³⁹ Şairleri destekleyen devletlerden bir diğeri de Kindelilerdir. Hatta Meşhur muallaka sahibi İmriü'l-Kays Kinde devletinin yetiştirdiği bir emir, prens şair

³¹ el-Kureyş 106/2.

³² el-Hümeze 104/2.

³³ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-buldân*, 2/210, Afgânî, *Esvâkü'l-arab*, 258.

³⁴ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Divânü'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, nşr. Şükrî Faysal (Dimesşk: Dâru'l-Fikr, 1388/1967), 52; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1-2 (Beyrût: Daru's-Sekâfe, 1983), 1/261; İsfehânî, *el-Ağânî*, 9/333, 334; Saîd el-Afgânî, 315, 316; Kudemâ b. Ca'fer, *Nakdü's-şî'r*, nşr. Muhammed Abdülmünim Hafâcî (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 92.

³⁵ Alûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/266; Afgânî, *Esvâkü'l-arab*, 344, 347.

³⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/181.

³⁷ Hassân b. Sâbit el-Ensârî, *Divânü Hassân b. Sâbit*, (Beyrût: Dâru Sâdir, ts.), 179.

³⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/148.

³⁹ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Divânü'n*, 54.

iken Abîd b. el-Abras da Hîrelilerin yanı sıra Kinde devletinden destek gören başka bir ediptir.⁴⁰ Kinde devletinin yardımcı olduğu şairler arasında Bişr b. Ebî Hâzim'in de ismi sayılabilir.⁴¹ Şairlerin siyasî ve tacirler tarafından desteklenmesi pek çok toplumda görülmektedir.

Antik Yunan'da da tiyatro, Atina şehir devletinin refah düzeyinden, sanatçıyı desteklemesinden ve köleci toplum yapısından ayrı düşünülemez.⁴² Rönesans döneminde İtalya'da sanatçılar şehir devletlerine, siyasî, ekonomik ve kültürel hayata hâkim olan tacirler tarafından desteklenmiştir. Yüksek kültüre ait önemli göstergelerden opera, Floransa'yı yönetimi altında tutan tacir ve banker Medici ailesinin bir ferdi olan Maria de Medici'yle Fransa krallarından 14. Henri'nin evlilik töreni için hazırlanmıştır.⁴³ Tarih boyunca sanatçılar yaşamlarını sürdürebilmek için siyasî ve ekonomik gücün beklentilerini karşılamak zorunda kalmışlardır. Zira kadîm sanat eserlerine bakıldığında bunların ya devlet ya da ekonomik gücü elinde bulunduran kesimler tarafından desteklendiği görülmektedir.

2. Arap Şiirinin Gelişimini Hazırlayan Amiller

Şiir, edebî sanatlar içerisinde yer almaktadır. Edebî sanatlar içerisinde de şiirin ayırıcı bir özelliği vardır. Şiirin ayırıcı özelliği, sadece insana has olan düşünme ve düşündüğünü konuşma ve dille ifade ediyor olmasıdır. İletişim tüm canlılar arasında müşterek bir özellik olsa da telaffuzla iletişim sadece insanlara has bir özelliktir. Şiir, hikâye ve roman gibi edebî sanatlar dile ve dilin ileri seviyede kullanımına dayanmaktadır. Modern araştırmacılara göre sözlü gelenekle aktarılan şiir, hikâye, destan ve masal gibi ürünler edebî sanatların atası olarak kabul edilmekte; Gılgamış destanı da ulaşılan ilk edebî sanatların örneklerinden birini oluşturmaktadır.⁴⁴ İnsanlığın ilk edebî sanatları da sözel olarak ortaya çıkmış ve binlerce yıl sözlü olarak aktarılmıştır.⁴⁵ Ancak Kur'ân'a bakıldığında Gılgamış destanı gibi edebî sanatlardan daha önce Hz. Âdem'e vahiylerin indirildiği bildirilmektedir.⁴⁶ Bunun yanında bir âyette ilk çağlarda yaşamış peygamberler dahil pek çok elçiye vahiy, kitap ve hikmet verildiği bildirilir.⁴⁷

Arap şiirinin gelişimini hazırlayan amillere bakıldığında ilk olarak Hicazın tarih boyunca insanlığın önemli bir uğrak merkezi olmasıdır. İkinci olarak Arap şiiri ve edebiyatın gelişiminde bölgenin tarihî çok önemlidir ki burada tarih en az Hz. İbrâhîm'e kadar geri götürülebilmektedir. Hatta Hz. İsmâîl döneminde Yemen'den gelip Mekke'ye yerleşen Cürhümlüler de dikkate alındığında, Arap tarihini Hz. Hûd'a dayandırmak mümkün iken Kâbe'nin ilk defa Hz. Âdem tarafından yapıldığı rivayetleri göz önünde bulundurulduğunda ise Mekke ve Hicaz tarihini ilk insanlarla beraber başlatmak imkân dahilindedir.⁴⁸ 19. ile 20. yüzyılın hâkim paradigması olan modernitenin kökleri nasıl yüzyıllarca öncesi Rönesansta aranıyorsa; aynı şekilde 1920'lerde son bulan Osmanlı'nın yıkılma sebebi üç yüz yıl öncesi 1600'lü yıllarda aranıyorsa Arap şiirinin gelişmesi de yüzyıllarca hatta binlerce yıl öncesinde aranmalıdır. Bu nedenle Mekke'nin ilk insanların yurdu olabileceği dikkatten kaçırılmamalı ve

⁴⁰ Abîd el-Abras, *Divânü Abîd el-Abras*, nşr. Kerem el-Bustânî (Beyrût: Dâru Sâdır, 1384/1964), 58.

⁴¹ Bişr b. Ebî Hâzim, *Divânü Bişr b. Ebî Hâzim*, nşr. İzzet Hasan (Dimeşk: Vizâratü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1392/1976), 33.

⁴² Öğüt, "Sanatın Üretimi", 148.

⁴³ Öğüt, "Sanatın Üretimi", 148.

⁴⁴ John Gardner – John Maier, *Gilgamesh* (New York: Vintage Books, 1985), 4.

⁴⁵ Thomson, *İnsanın Özü*, 78.

⁴⁶ el-Bakara 2/37, 38.

⁴⁷ el-En'âm 6/89.

⁴⁸ Sadettin Ünal, "Kâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/23.

Kâbe gibi dinî bir merkezin de önemi küçümsenmemelidir. Buna coğrafi şartlar ile Arapçanın dil özellikleri de ilave edilmelidir.

2.1. Tarih ve Kültürün Şiire Etkisi

Bilimsel veriler tarihin ilk dönemlerinden itibaren Arap yarımadasında insanların yaşadıklarını göstermektedir.⁴⁹ Modern dönem tarihçileri, bunların kim olduğu konusunda bir şey söyleyemese de⁵⁰ İslâmî kaynaklara bakıldığında Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın Hicaz'da buldukları ve insanlığın tüm dünyaya buradan yayıldıkları ortaya çıkmaktadır.⁵¹

Arap tarihi ve kültürü Hz. Âdem ile Hz. Havvâ, Hûd kavmi ve Semûd toplumlarından sonra Hz. İsmâîl döneminde Mekke'ye yerleştikleri söylenen Cürhümlülerin kökeninde aranmalıdır. Cürhümlülerin ataları Hûd kavmine dayanmaktadır. Hûd kavmi ilk çağ toplumlarından olsa da tarım, hayvancılık, mimarî, şehirleşme ve sanat gibi etkinlerin bu toplumda geliştiği görülmektedir. Üretimlerin sonucunda toplumda refah seviyesi artmış; insanlar boş vakitlerini eğlenceyle değerlendirir olmuşlardır. Âd kavminin sanat, mimari ve eğlenceye ileri olması "Siz her yüksek yere büyük bir bina kurup boş şeyle mi uğraşıyorsunuz"⁵² âyetiyle ifade edilmiştir. Âd kavminin hayvancılık ve tarımda ileri olması ise "Bildığınız bu nimetleri size verene itaat edin, beslediğiniz evcil hayvanları, oğulları, bahçeleri ve akarsuları size o lütfetmiştir!"⁵³ âyetiyle belirtilmiştir. Onların kuraklık karşısında yağmur beklentileri hayvancılık ve tarımla meşgul olduklarının önemli delillerindendir.⁵⁴ Yine bu bölgeye yakın bir yerde Hz. Sâlih'in kavmi olan Semûd yaşamıştır. Semûd kavmi daha çok zanaat, sanat, mimarlık ve şehirleşme konusunda öne çıkmıştır. Onların ziraattaki gelişmişlikleri "Burada bahçelerde, pınar başlarında, ekinler, salkımları tamamen meyve ile dolu hurma bahçeleri içinde ebedi sonsuz kalacağınızı mı zannediyorsunuz?"⁵⁵ âyetiyle ifade edilirken zanaat ve sanat alanındaki gelişmişleri ise "Dağlarda ustalıklarla evler oyuyorsunuz?"⁵⁶ şeklinde açıklanmıştır. Semûd kavmi, Âd kavminden aldıkları kültürel mirası daha geliştirip ileri bir seviyeye taşıdıkları için yüksek kültürün timsali şehirleşmeleri, âyette şöyle ifade edilmektedir: "Bir de düşün ki Allah sizi Âd kavmine varis yaptı ve dünyada size çok geniş imkanlar bahsetti. Ovalarda saraylar yapıyor, dağlarda da kayaları oyarak evler inşa ediyorsunuz."⁵⁷ Hicaza yakın bir yerde bulunan Şuayb kavmi de ticaretle öne çıkmıştır. Kur'ân'da ifade edildiği gibi Hz. Şuayb'in yaşadığı Medyen'de refah seviyesi artmış, halk ticaret ve ekonomik faaliyetlerde ilerlemiş, iktisat ve matematik gibi ilimler gelişmiş, ticaretle çok hassas ölçü ve tartılar kullanılmıştır. Bu nedenle âyetlerde bu toplum için özellikle ölçü ve tartıdaki dürüstlüğe vurgu yapılmıştır.⁵⁸ Yemende de Âd kavminden sonra Sebe' devleti büyük bir uygarlık kurmuştur.⁵⁹ Yine kadim yerleşim

⁴⁹ Hakkı Dursun Yılmaz, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/252.

⁵⁰ Yılmaz, "Arabistan", 3/252.

⁵¹ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, (Beyrût : Dâru İḥyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 1/99; Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1423/2002), 1/42; Ebû Abdullah el-Ensârî Kurtubî, *el-Câmi'li aḥkâmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2010), 1/218; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm* (Beyrût: Müessesetü Kütübi's-Sekâfiyye, 1413/1993), 1/77; Celalüddin es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1414/1993), 1/135; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l- mesîr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994), 1/59; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyasu Enbiyâ ve Tevârîhu Hulefâ* (İstanbul: Başbakanlık Kültür Yayınları,1972), 1/17.

⁵² eş-Şuarâ 26/128-129.

⁵³ eş-Şuarâ 26/132-134.

⁵⁴ Hûd 11/52.

⁵⁵ eş-Şuarâ 26/147, 148.

⁵⁶ eş-Şuarâ 26/128.

⁵⁷ el-A'râf 7/74; Benzer ifade için bk. el-Hicr 15/82; el-Fecr 89/9.

⁵⁸ el-A'râf 7/85; Hûd 11/85; eş-Şuarâ 26/181-183.

⁵⁹ en-Neml 27/22 – 30.

yerlerinden Filistin, Mısır ile Mezopotamya da bölgeye uzak diyarlar değildir. Bu nedenle kadîm medeniyet merkezlerine yakın ve kendisi de önemli bir din ve ticaret merkezi olan Mekke'de sanatların özellikle de edebî sanatların gelişmesi çok doğaldır.

Arapların tarih ve kültürlerinin derinliği muallaka kasidelerine de yansımıştır. Züheyr b. Ebû Sülâmâ şiirinde Arapların tarihini, kadim kavimlerden Cürhümlüler'e hatta Ad ya da Semûd kavmine kadar geri götürmüştür.

فَأَقْسَمْتُ بِالْبَيْتِ الَّذِي طَافَ حَوْلَهُ رِجَالٌ بَنُوهُ مِنْ قُرَيْشٍ وَجَرَاهِمُ

"Kureyş ve Cürhüm kabilelerinin erkeklerinin inşa ettiği ve etrafında tavaf ettiği Beyt'e/Kâbe'ye yemin olsun ki".⁶⁰

كَأَحْمَرِ عَادٍ تَمَّ ثُرَيْضِعُ فَتَقَطِّمُ فَتُنْتَجِعُ لَكُمْ غِلْمَانُ أَشْأَمِ كُلِّهِمْ

"Savaş size, hepsinin Ad/Semûd kavminin kırmızı benizli evladı Sâlif oğlu Kudar gibi, oğullar dünyaya getirip emzirir ve büyütür."⁶¹

İslâm dışı kaynaklara gelince, Arapların tarihî, ataları ve ilk Arap toplumları hakkında Tekvin'in 10'uncu ve 11'nci bölümlerinde Hz. Nûh'un Sam adlı oğlunun neslinden türedikleri bilgisi yer almaktadır.⁶² Bu görüş, tufanın küresel olması teorisine dayanmaktadır. Ancak tufanın mahalli olarak gerçekleştiği kabul edildiğinde Ortadoğu ve dünya ırklarının Sâmi olarak adlandırılması anlamsız olmakta; Arapların özellikle de Kahtânîlerin Sâmi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira tufanın mahalli olması, Hz. Nûh döneminde sadece kendi kavminin helak olduğu anlamına gelmekte ve böylece tüm insanlar Hz. Nûh'un oğulları olan Sam, Ham ile Yafes'in soyundan türememektedir.⁶³ Modern materyalist ve pozitif bilim paradigmasına göre ise Arap kelimesine ilk defa Asur kralı Salmanasar (M. Ö. 858-824) yıllarında bir ayaklanmayı anlatan metinde bahsedildiği ifade edilmektedir. Buna göre Gindibu Aribu adında bir şahıs Asurlulara karşı 1000 deve vererek isyancıları desteklemiştir. Bu tür tarihî verilere bakıldığında Asurlulardan daha önce yaşamış olan Sümerler konusunda ihtilaf olsa da Asur ve Babillilerin ataları olan Akadların Arap olma ihtimali çok yüksektir.⁶⁴ Asurlulardan binlerce yıl önce yaşamış; merkezî ve güçlü bir devlet kurmuş olan Akadların Arapçaya yakın bir dil konuştukları da aşikâren⁶⁵ Arap kelimesine ilk defa Asurlular döneminde rastlanması bir çelişki oluşturmaktadır. Yine Akadlardan daha önce yaşamış olan Sümerler Arap olmasa bile yazısı ve diline bakıldığında Arapçaya çok yakın olduğu görülecektir.⁶⁶

Tarihî verilere bakıldığında insanlar Arap yarımadasında özellikle Yemen ve çevresinde yerleşik hayat hüküm sürmekte iken Orta ve Kuzey bölgelerde ise göçebe bir yaşam tarzını benimsemiştir. Göçebe kabileler arasında özel mülkiyet olsa da kıtlık durumlarında özel mülkiyet tanınmaz, meralar ve sular kabilenin ortak malı olarak kullanılmaktadır. Kabilenin yaşlıları arasından seçilen reis, şeyh ve seyyidler kabile içi çatışmaları karara bağlar, ödül ve

⁶⁰ Ahmed b. Hüseyin ez-Zevzenî, *Şerhu'l-muallakâti's-seb'a* (Bayrût: Dâru Sadr, 1972), 72.

⁶¹ Zevzenî, *Şerhu'l-muallakâti's-seb'a*, 72.

⁶² Tekvin 10/1-32; 11/1-32.

⁶³ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 12/107, 108.

⁶⁴ Hüseyin Sabri Alanyalı, "İlk Çağlar İlk Kültürler", *Kültür Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 27.

⁶⁵ Alanyalı, "İlk Çağlar İlk Kültürler", 27.

⁶⁶ Hakan Sivas, "Eski Mezopotamya Tarihi ve Uygarlığı" *Uygarlık Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 28.

cezalar kabilenin ortak geleneklerine bağılı olarak verilmektedir. Kabileler arası kan davası olsa da intikam ve kısas anlayışı olduğu için kabileler bundan kaçınmaktadır.⁶⁷

Sosyolojik bir olgu olarak tarih ve kültür bir toplumun en bütünleştirici ögesidir. Tarih ve kültür; ortak değerler, duygular, hisler, görüşler eğilimler ve bir denge unsuru olarak ortak bir bilinç oluşturmaktadır. Bu ortak bilinç sayesinde insanlar arası düzen ve süreklilik sağlanmaktadır. Araplarda bu düzen, sınıf ve statü fark etmeksizin şiir sanatıyla sağlanmıştır. Araplarda şiir kültürel hayatın bir parçası olmuş, toplumun ortak duyguların ifadesi için bir araç olarak kullanılmıştır. Şair kavminin duygularını dile getirirken aynı zamanda kavim de şairin şiirine kaynaklık etmiştir. Şairin bir toplumda hangi tabakadan olduğu hiçbir anlam ifade etmemiş; Şenfera (ö. 510) ve Taabeta Şerran (ö. 530) gibi haydut ve yağmacı şairlerle İmriü'l-Kays (ö. 540) gibi bir prens ve Amr b. Külsûm (ö. 600) gibi kabile reisleri arasında bir fark görülmemiştir. Araplarda meşrebi ve mesleği ne olursa olsun her şair, içinde yetiştiği toplumun temsilcisi ve itibarı olmuştur. Kavminin temsilcisi olmasının yanında şair, aynı zamanda bir diplomat, bir âlim, tarihçi, kâhin, sihirbaz, namus bekçisi ve hukuk adamı olmuştur. Hatta şairler meşhur olduktan sonra toplumun medyası görevini de üstlenmiş, kendisiyle ters düşen insanları şiirleriyle rezil rüsva etmişlerdir. Büyük bir kavim olarak Araplar, his, duygu, kahramanlık ve hayale dair belagatlı sözlerden aşırı derecede etkilenmişlerdir. Savaşçılar, düşmanlarına karşı silahlarıyla mukabele derken şairler de hicvi ile karşı tarafla mücadele etmiş, düşman tarafı psikolojik olarak yıkmaya çalışmıştır. Methiyeleriyle de kendi kavmini heyecana getirmiştir. Bu yüzdendir ki inanışa göre şair, olağanüstü gücü ve sihirli sözleriyle çöldeki kötü ruhları harekete geçirir ve düşmanlarını üzerine sürerek onları yok edebilirdi.

2.2. Dinî Yapının Şiire Etkisi

Arap yarımadası, Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. İbrâhîm, Hz. Lût ve Hz. İsmâîl gibi peygamberler sayesinde hep ilâhî dine aşına ve ilâhî bir dinle iç içe yaşamıştır. Kâbe tarih boyunca yarımada hak dinin sembolü olmuştur. Zamanla hak dinden sapmalar olmuş, insanlar putperestliğe ve doğadaki varlıkların sahibi olan görünmez güçlere inanmaya başlamışlardır. Hatta bu ilâhlar içerisinde pek çok Arap kabilesi tarafından inanılan büyük tanrılar da bulunmaktadır. Her kabilenin dikili taş anlamına gelen nusûbu ile bazı totemleri de bulunmaktadır.⁶⁸

Hz. İbrâhîm, Hz. Lût ve Hz. İsmâîl döneminde tevhid dininin merkezi olan Kâbe, sapma ile birlikte kabilelerin özel putlarıyla şirkin merkezine dönüşmüştür. Değer olarak ise haniflik inancının bazı öğretilerinden kahramanlık, şairlik ve zenginlik gibi temalar önemini korurken yağma ve adam öldürmek gibi suçlar güç nişanesi olarak kabul edilmiştir. Özellikle Hicaz bölgesinde devletler kurulamadığı ve dış dünyadan etkilenme çok az olduğu için halk, şehirlerde ticaretle uğraşmayı, badiyelerde ise bedevî yaşam tarzını sürdürmüştür. Hicazda merkezî devletlerin kurulamaması şairlere ve halka daha fazla özgürlük sunmuştur. Zira merkezî yapısı güçlü devletler halkı ve sanatçıyı baskı altında tuttuğu için kabiliyetinin neşvü nemasına müsaade etmemektedir. Ancak Arapların kabileler ve küçük devletler şeklinde yaşaması belli ölçüde nimet olmalıdır. Eyyâmü'l-Arab olarak adlandırılan Arapların savaşları kendi içlerinde başlıca sürü, mera ve su kaynaklı yapılmıştır. Besûs savaşı, Bekr ve Tağlib; Dâhis, Abs ve Zübyân kabileleri arasında Ficar savaşları ise Gabrâ, Evs ve Hazrec kabileleri arasında yıllarca sürmüştür.⁶⁹

⁶⁷ Yılmaz, "Arabistan", 3/254.

⁶⁸ İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekkâ, 1-4 (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1391/1971), 1/79; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/200; Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Araplar Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 104.

⁶⁹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi* (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2019), 63.

Arap yarımadasında putperestlik inancı yaygın olsa da Hz. İbrâhîm'in dinine inanlar da bulunmaktadır. Hanif olarak adlandırılan bu insanlar, Kâbe'ye saygı, tavaf etmek, hac ve umre yapmak, Arafat ve Müzdelife'de vakfeye durmak, telbiye getirmek ve kurban kesmek gibi ibadetleri icrâ etmektedir.⁷⁰ Önde gelen hanifler, Varaka b. Nevfel, Hâlid b. Sinân, Ubeydullah b. Cahş, Mütelemmis b. Ümeyye gibi âlimlerle Züheyr b. Ebî Sülmâ, Kuss b. Sa'diye (öl. 600), Ebû Kays Sırma b. Ebî Enes, Ümeyye b. Ebî's-Salt (öl. 624), Zeyd b. Amr b. Nufeyl ve Âmir b. Zarib el-Udvânî gibi şairler de hanif dinini yaşamaya çalışmışlardır.⁷¹

Şair Zeyd b. Amr b. Nufeyl, pek çok şiirinde tevhid inancını ve hak dinin temel öğretilerini dile getirmiş, putlara tapmayı yermiştir.⁷² Kuss b. Sa'diye değişik vesilelerle din, peygamberlik ve ahiret inancı üzerinde durmuştur.⁷³ Ebû Kays Sırma b. Ebî Enes, şiirlerinde kainatın yaratılışına dikkat çekmiş, Yüce Allah'ın kudretini vurgulamış,⁷⁴ el-Musakkib el-Abdî (öl. 587) ise şiirlerinde dinî ve ahlakî değerleri işlemiştir.⁷⁵

Hz. İbrâhîm dininden Kâbe'ye saygı, tavaf etmek, hac ve umre yapmak, Arafat ve Müzdelife'de vakfe yapmak, telbiye getirmek ve kurban gibi ibadetleri icrâ etmek⁷⁶ hanif dinin bazı öğretilerinin Cahiliye toplumu tarafından da uygulandığını göstermektedir. Bu kadar uygulamanın asırlar boyunca değişmeden gelmesi akla Hz. İbrâhîm'in suhufunu getirmektedir. Arap şiirinin gelişmesinde ona indirilen suhufdaki dil ve üslup da etkili olmuş olabilir. İslâmiyet'le beraber nasıl Kur'ân etrafında pek çok ilim gelişmişse Hz. İbrâhîm'in suhufu etrafında da pek çok ilim ve sanat gelişmiş olabilir. Kadîm Araplarda şiir ve edebiyatın gelişmesinde vahiyler ile kadîm kutsal kitapların etkisi de düşünülebilir. Benzer durum Yahudiler için de geçerlidir. Özellikle Hz. Mûsâ ile birlikte gelişmiş bir vahiy kültürüne sahip Yahudiler, tarih boyunca kendilerine gönderilen ilâhî mesajlar etrafında büyük bir külliyyat oluşturmuşlardır. Aynı şekilde Araplar da Hz. İbrâhîm'in suhufu ile Hz. İsmâîl'in vahyini koruma kompleksinden ezberi ve râvî geleneğini başlatmış olabilirler. Yahudiler bu kültürel mirası yazılı ve nesir olarak gerçekleştirirken Araplar rivayet geleneğini benimsedikleri için sözlü ve şiir şeklinde korumaya çalışmışlardır. Zira yazının pek kullanılmadığı toplumlarda kültürel miras, ahenkli yapısından ve zihindeki hatırlama özelliğinden dolayı şiirle korunmuştur.⁷⁷

Cahiliye döneminde tevhid ve ahiret inancı muallaka şairlerinden Züheyr b. Ebû Sülmâ'nın kasidelerine de yansımıştır.

يُؤَخَّرُ فَيُوضَعُ فِي كِتَابٍ فَيُدَّخَرُ لِيَوْمِ الْحِسَابِ أَوْ يُعْجَلُ فَيُنْقَمَ

⁷⁰ Şevkî Dayf, *Tarîhu'l-edebi'l-arabi el-asru'l-câhilî* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1960), 93.

⁷¹ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/237; Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Rahmi Ayas – Azmi Yüksel (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 170; Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu, 1997), 79; Çağatay, *İslam Öncesi Araplar Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 159; Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 16/33.

⁷² İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/226; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/242; Ebû'l-Kasım Abdurrahmân es-Süheylî, *er-Ravdu'l-unûf*, 1-7, nşr. Abdurrahmân el-Vekîl (Kahire: Dâru'n-Nasr, 1387/1967), 1/257; Ahmed Cemal el-Ömerî, *eş-Şuarâu'l-hunefâ* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1981), 161.

⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/236; Ebû Bekr Muahmed b. et-Tayyib el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1971), 152; Luis Şeyho, *Şuarâu'n-nasrâniyye kable'l-islâm* (Beyrût: Dâru'l-Maşrik, 1991), 213.

⁷⁴ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/511; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 3/157; Ömerî, *eş-Şuarâu'l-hunefâ*, 169.

⁷⁵ Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir – Abdüsselâm Hârûn (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1383/1963), 293; Abdülkadir b. Ömer el-Bağdadî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-arab*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, 1-13, (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1409/1989), 9/85.

⁷⁶ Şevkî Dayf, *Tarîhu'l-edebi'l-arabi*, 93.

⁷⁷ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, 57; Sanders, *Öküzün A'sı*, 15; McLuhan, *Gutenberg Galaksisi*, 111.

“Tasarladığınız kötülüklerin cezası, ya bir deftere yazılıp hesap gününe ertelenir ya da bu dünyada onların intikamı, sizden acele olarak alınır.”⁷⁸

2.3. Coğrafi Yapının Şiire Etkisi

Coğrafi yapının, içinde yaşanan çevrenin toplumların gelişmişlik düzeylerinde, ekonomilerinde, toplumsal yapının şekillenmesinde, üretim ve tüketim alışkanlıklarında önemli bir rolü vardır. Medeniyet merkezlerine bakıldığında hepsinin ekilebilir ve sulanabilir bölgelerde geliştiği görülmektedir. İnsanların yaşadığı coğrafi alanlar ekonomik faktörlerin yanı sıra kültürel faktörleri de etkilemiştir. Tarım, hayvancılık, ticaret, sanat ve taşımacılık gibi uğraşlar coğrafi şartlara göre şekillenmiştir. Araplar coğrafya ve iklim şartlarının bir sonucu olarak ya ticaretle uğraşmışlar ya da göçebe hayvan yetiştirmişlerdir.⁷⁹ Ticaret maddî refah demek olduğu için insanların sanata zaman ayırmasını sağlarken çobancılık da doğa, hayvanlar ve insanın kendisiyle baş başa kalması anlamına gelmektedir. Bir de bu bölgeler çöl olunca doğada insanı meşgul eden bir durum olmamakta; insan doğrudan ya iç dünyasına ya uçsuz bucaksız çöllere ya da geniş ve büyümlü gök yüzüne odaklanmaktadır. Bu durumda ister istemez insanı duygulandırıp söze getirmektedir. Bir coğrafyada ay, güneş ve yıldızlar gibi gök cisimlerinin daha parlak ve daha güzel görünmesinin insan ruhu ile psikolojisi üzerinde olumlu etkileri vardır. Zira ay, güneş ve yıldız gibi gök cisimlerinin daha parlak ve daha güzel görünmesi, insanın bakış açısı ile ufkunu da açmaktadır. Havanın sıcak ve açık olduğu coğrafyalarda hava ısınarak genleştiği için gök yüzü de daha yukarıda görülmektedir. Nitekim Henry David Thoreau bu gerçeğe işaret ederek gök cisimleri parlak ve iklimi açık olan toprakların insanların da açık ve parlak fikirlere sahip olacağını ifade etmektedir. Aynı zamanda itidal iklime sahip insanların ruh ve beden yönünden de sağlıklı olacağını belirtmektedir.⁸⁰ Geniş ova ve düzlüklere sahip insanların kavrayışlarının daha kapsayıcı ve kuşatıcı; düşünceleri de gök yüzü kadar berrak olacaktır. Zihinler ırmaklar ve dağlar gibi muazzam olacak, iç dünyalar da denizler gibi daha engin ve geniş olacaktır.⁸¹

Coğrafyanın üretim yönünden sınırlı olması ya da lokal üretimlere sahip olması, bir ürünün fazla olan yerden ihtiyaç olan yerlere doğru sevkiyatı ticareti daha da artırmıştır. Bu ticaret de çöl gibi uçsuz bucaksız alanlarda aylarca yapıldığı için insanın doğa, hayvan, gökyüzü ve iç dünyasıyla daha çok baş başa kalmasını sağlamıştır. Buna ticaretin getirdiği maddi refah ve boş vakit de eklenince şiir doğal olarak gelişmiştir.

Arap topraklarının üç tarafının denizlerle çevrili bir yarım ada olması, deniz ve denize dair temaları; merkezinin de çöl olması, çöl ve çöle dair temaları öne çıkarmıştır. Tarafe b. Abd muallakasında şöyle demektedir:

كأنَّ حُدُوجَ الْمَالِكِيَّةِ عُذُوءٌ خَلَايَا سَفِينٍ بِالنَّوَاصِفِ مِنْ دَدٍ

“O ayrılık gününde Malikoğullarının üzerlerine mahfeler vurulmuş binekleri/develeri, Ded vadisinin geniş yerlerinde arkasına kayıklar takılan gemileri andırıyordu.”⁸²

⁷⁸ Yalrkaya, *Yedi Askı*, 105.

⁷⁹ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Tarihü'l-arab fî asri'l-câhiliyye* (Beyrût: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1971), 437; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 152.

⁸⁰ Henry David Thoreau, *Yürümek*, çev. Selçuk Işık (İstanbul: Can Yayınları, 2019), 29.

⁸¹ Thoreau, *Yürümek*, 30.

⁸² Zevzenî, *Şerhu'l-muallakâti's-seb'a*, 42.

2.4. Araplarda İlmî Birikimin Şiire Etkisi

Araplarda ilmî yapı ve birikim de çöl, göçebelik ve ticaret hayatının gerektirdiği şartlara göre gelişmiştir. Kolektif yaşamının, insanların adet, örf, adet ve geleneklerine bağlılıklarının bir neticesi olarak bir insanın soy kütüğünü binlerce yıl öncesi kadar bilmesi anlamına gelen ensâb ilmi gelişmiştir. Ensâb ilminden sonra soyut ilimlerden kabul edilen kehânet ve arâfet ilmi konusunda da Araplar, gelişme göstermişlerdir. Kısacası kehânet ve arâfet, gaipten haber verme anlamlarına gelirken kehânatin gelecekte arâfetin de geçmişten haber vermek anlamlarına geldiğini söyleyenler de vardır. Cahiliye döneminde başta hanifler olmak üzere tek ilaha inananlar gayb bilgisini meleklerden aldıklarını iddia ederlerken müşrikler hatîf dedikleri bir cin veya ruhtan aldıklarını söylemişlerdir.

Araplarda şair ne kadar önemli ise kâhin de o kadar önemlidir. Hele bir şairin kâhin olması daha muteber olarak kabul edilmektedir. Cahiliye döneminin en önemli kâhinleri arasında Satîh, eş-Şikk ve el-Devsî gibi şahıslar öne çıkmaktadır.⁸³ Araplarda kuş ile uğur arama anlamlarına gelen ıyâfet ilmi de gelişmiştir. Doğada hayvanlarla sık sık karşılaşan Araplar kuşun sesi, türü, ötüşü, uçuşu ve uçtuğu yöne göre farklı anlamlar çıkarmışlardır. Zecr ilmi de kuşla alakalı olmakla birlikte daha çok kuşların hareketlerine bakarak hayatlarına yön vermek anlamına gelmektedir. Kıyâfet ilmi ise bir insanın biyolojik ve fizikî özelliklerinden onun karakteri konusunda bilgi sahibi olmak anlamlarına gelirken kıyâftü'l-eser de bir insanın izinin çölde olsa dahi tanıyabilmektir. Bunun yanında firâset, tabir, nücûm, envâ, tıp ve esâtir gibi ilimler de mevcuttur.⁸⁴ Ancak bu ilimlerin hepsinin daha çok soyut olması dikkat çekicidir. Şiirin de soyut olması Araplarda ilim çeşitleriyle şiir arasında bir mutabakatın olduğunu göstermektedir. Arapların sanat olarak şiir konusunda ilimde de daha çok soyut alanlarda gelişmeleri onların zekâ seviyeleri konusunda da ipucu vermektedir. Bedensel ve zihni gelişmeyle soyut zeka arasında önemli bağlantı vardır.

Bir insanın gelişmesinde duyuşal motor dönemi, işlem öncesi dönem, somut işlem dönemi ve soyut işlem dönemi vardır. Duyuşal motor döneminde refleksif hareketler ile taklit ön plandadır. İşlem öncesi dönemde kavram, kategori ve sınıflamayı öğrenilir. Ay, yıldız ve güneşin gökyüzünde olduğu kavranılır. Somut işlemler döneminde insan, beş duyu organıyla algılanan şeyleri çok rahat kavrar, anlamlandırır ve ifade eder. Soyut işlemler döneminde ise beş duyu organı ile algılanamayan şeyler yavaş yavaş algılanmaya başlanır.⁸⁵ Bu algılama, okuyarak, konuşarak, dinleyerek ve hissederek yaşanıncaya kadar devam eder. Ahlaki, insanî ve evrensel değerler soyut işlemler döneminde gelişmeye başlar. Dolayısıyla şiirin gelişmesinde soyut zekâ ile buna bağlı olarak gelişen soyut ilimlerin çok önemli bir yeri vardır.

Arap yarımadası insanlık tarihinin merkezidir. İnsanlık tarihi, Mekke'de başlamış; tarım, hayvancılık, sanat ve yazı Yemen'de ortaya çıkmış; şehirleşme ve ileri derecedeki sanat Filistin ve Ürdün bölgesinde gelişmiştir. İlk devlet, Mısır'da kurulmuş; felsefe ve pek çok ilim Şam bölgesi ve Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Cezîretü'l-Arab aynı zamanda büyük din, peygamber, şehir, devlet ve medeniyetlerin de merkezidir. Bölgenin bu özelliği muallaka kasidelerine de yansımıştır.

كسبت اليماني قده لم يجرد

وخذ كقرطاس الشامى ومشفّر

⁸³ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/210.

⁸⁴ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/210; Dayf, *Tarîhu'l-edebi'l-arabî*, 81; Çağatay, *İslam Öncesi Araplar Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 140.

⁸⁵ Şerife Yücesoy, "Bireyin Gelişimi", *Eğitim Psikolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2016), 58.

“Yanağı Şam kağıdı gibi beyaz, tüysüz ve pürüzsüzdür. Dudağı da yuşuşaklık ve tazelikte Yemen’in palamutla dabaklanmış köselesi gibidir.”⁸⁶

Günümüzde ayaktopu/futbol’un beşiği olarak bazı coğrafya, devlet ve toplulukların adı zikredilse de ilk çağlardan bugüne Araplar top oynamaktadır.

يُدْهَدُونَ الرَّؤُوسَ كَمَا تُدْهَدَى حَزَاوِرَةٌ بِأَبْطَاحِهَا الْكُرَيْنَا

“Cengaverlerimiz düşman kafalarını, gençlerin düz bir sahada top yuvarladıkları gibi yuvarlamaktadır.”⁸⁷

2.5. Arap Toplum Yapısının Şiire Etkisi

Toplumlar üzerinde yaşadıkları coğrafi bölge, iklim şartları ve üretim ilişkileri gibi uğraşlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Araplar arasında da göçebe olanlarla yerleşik hayat yaşayanlar birbirinden farklı özellikler göstermiştir. İslâmiyet’ten önce Arap yarımadasında toplumlar, bedevî ve hadârî olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmaktadır.⁸⁸ Bunun yanında Arap toplumu asiller, mevâlî ve köleler gibi farklı tabakalardan oluşmaktadır. Nasıl Antik Yunan’da tiyatro gibi sanatlar Atina şehir devletinin refah düzeyi, sanatçının desteklenmesi ve köleci toplum yapısından ayrı düşünülüyorsa aynı durum Araplar için de geçerlidir.⁸⁹ Rönesans’ın ortaya çıkmasında da benzer bir durum yaşanmış; İtalya’da sanatçılar siyasî, ekonomik ve kültürel hayata hâkim tacirler tarafından desteklenmiştir.⁹⁰ Araplarda ise bu durum panayırlar ile bazı devletlerin desteklemesi neticesinde gerçekleşmiştir.⁹¹ Araplarda şiirin gelişmesinde ticaret, köleli toplum yapısı ile hayvancılıkla uğraşma etkili olmuştur. Ticaret, insanların tek tek ve toplum olarak tanınmasını; kölelik boş zaman kazanılmasını; hayvancılık ise hayvan psikolojisi ve doğanın tanınmasını sağlamıştır.

Hayvancılıkla çiftçilik karşılaştırıldığında ziraatta doğaya müdahale öne çıkmaktadır. Doğaya müdahale insanın gücünü gösterdiği için insanî üretimlere kültür denilmiştir.⁹² Doğayı dönüştürdüğü için rençper, yaptığı üretimde kendini ana aktör olarak görmekte, enaniyete ve gurura kapılmaktadır. Hayvanla uğraşan insanlar, doğaya müdahale etmemekle birlikte hayvanın hastalanması, doğması ve ölmesi gibi durumlarla tabiata doğrudan şahitlik etmektedir. O yüzden çoban çiftçiye göre haddini daha iyi bilmektedir. Habil çoban olduğu için daha mütevazî ve takvalı; çiftçi Kabil ise ben yaptım, ben budadım diyerek daha gururlu oluyor ve kurbanının iyisini vermekten uzak duruyor.⁹³ Peygamberlerin genel olarak çoban olması da doğada cereyan eden hâdiselere şahit olmasını sağlamakta ve hayvanlardaki duyguları hissetmektedir. Zira hayvandaki canın benzeri insanda olduğu için insan, onlarla birlikte olduğunda hayatı daha iyi anlamakta ve Yüce Allah’ın varlığını daha yakından hissetmektedir. Aynı şekilde ticarete de düzenli bir rızık garantisi olmadığı ve yarın ne getireceği bilinmediği için tevekküle daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Bir de ticaretin Arap yarımadası gibi uçsuz bucaksız ve güvenliksiz çöllerde yapıldığı göz önüne alındığında insanın duygulanması, duygularını ifade etmesi, korkular yaşamaması, korkularından emin olması için kutsal bir sığınak araması kaçınılmazdır.

⁸⁶ Şerafeddin Yaltkaya, *Yedi Askı* (İstanbul: Büyüyenay, 2018), 71

⁸⁷ Ahmed b. Hüseyin Zevzenî, *Şerhu’l-muallakâti’s-seb’a* (Bayrût: Dâru Sadr, 1972), 117.

⁸⁸ Corci Zeydan, *el-Arab kable’l-İslâm*, nşr. Hüseyin Münis (Kahire: Dâru’l-Hilâl, ts.), 45.

⁸⁹ Öğüt, “Sanatın Üretimi”, 148.

⁹⁰ Öğüt, “Sanatın Üretimi”, 148.

⁹¹ Nâbiğa ez-Zubyânî, *Divân*, 52; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-suarâ*, 1/261; İsfehânî, *el-Ağânî*, 9/333, 334.

⁹² Ali Ergur, “Kültürün Önemi”, *Kültür Sosyolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015), 3.

⁹³ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiü’l-beyân* (Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1430/2010), 4/527.

Tarım toplumunda uğraş yoğun olduğu için bitkiler insanı çok meşgul etmekte ve onun düşünmesini engellemektedir. Çiftçi ürettiği bir buğdayı ancak ekim, yetiştirme, başak, un, hamur ve ekmek yapmak gibi pek çok aşamadan geçirerek yemektir. Bu nedenle de kendi iradesine ve benliğine daha çok güvenmektedir. İş bununla da bitmiyor, yerleşik hayata geçmekte, kendine bir ev yapmakta, bir yere yerleşerek sahiplenme ve sıradanlık oluşturmaktadır. Çoban ise sürekli hareket halinde olduğu için daha dinamik ve daha aktif olmaktadır. Bu da duygularını daha canlı tutmasını sağlamaktadır.

Cahiliyede Araplar arasında farklı toplumsal tabakalaşma olsa da bedevî-hadârî ayrımı en belirgin olanıdır. Hal böyle olsa da hem hadârîlerin hem de bedevîlerin her ikisinin de çok hareketli bir toplum yapısına sahip oldukları görülmektedir. Hadârîlerin hareketliliği tacir olmalarından; bedevîlerin hareketliliği ise göçebe olmalarından kaynaklanmaktadır. Buna bir de kabileler arası çekişme eklenince Arapların çok canlı bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Bu hareketliliğin derecesi Antere b. Şeddâd'ın muallakasına şöyle yansımıştır:

تُسي وتُصبِحُ فوقَ ظهْرِ حشِييةِ وأبيتُ فوقَ سِراةِ أدهمَ مُلجِمِ

“O Able, bir döşek üzerinde akşamlayıp sabahlar, ben ise ağzına gem vurulmuş bir yağız at sırtında gecelerim.”⁹⁴

Araplar arasındaki toplumsal tabakalaşmayla gündelik yaşam da şiire şöyle yansımıştır:

أرى قبرَ نَحامٍ بِخَيْلٍ بِمالِهِ كَقَبْرِ غويِّ فِي البِطالةِ مُفسِدِ
ترى جُثُوتَيْنِ من ترابٍ عليهما صفائحُ صمِّ من صفيحٍ مُنصَدِ
أرى الموتَ يعتامُ الكِرامَ ويصطفي عقيلةَ مالِ الفاحشِ المُتَشَدِّدِ

“Mal biriktirme konusunda hırslı ve pinti kimsenin kabriyle cömert ve malını eğlencede harcayan kimsenin mezarının farklı olmadığını görüyorum.

Baktığın zaman her ikisinin de üzerinde sert ve geniş taşlarla bir miktar toprak yığını olduğunu görürsün.

Kısaca ölümün, soylu insanların asaletini, aşırı cimrilerin de en değerli malı, canını aldıklarını görüyorum.”⁹⁵

2.6. Dil Yapısının Şiire Etkisi

Arap dili tamamı 28 harften sessiz oluşan sağdan yazılan ve çekimli bir dildir. Arapçada az sayıda rübâî (dört harfli) kelimeler bulunsa da genel olarak sülâsî (üç harfli) kelimelerden oluşmaktadır. Sesli harflerin bulunmadığı mezkûr lisanda sesler hareketler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Üç hareketin yanı sıra elif, vâv ve yâ gibi üç med harfiyle hareketler uzatılarak okunmaktadır.⁹⁶ Günümüzde İbrânîce, Aramice ve Süryânîce gibi lisanlar, Arapçaya yakınlığı ile

⁹⁴ Zevzenî, *Şerhu'l-muallakâti's-seb'a*, 136.

⁹⁵ Zevzenî, *Şerhu'l-muallakâti's-seb'a*, 42.

⁹⁶ Ebû Şekib Muhammed Takiyyuddin el-Hilâlî, *Hadîs ma'a zâ'ir kerîm* (Medine: Câmiatü'l-İslâm, 1974), 23; bk. Yaqoob, “İslâmî Kaynaklar Açısından Peygamberlerin Konuştuğu Diller”, 391, 392.

bilinmekte ve Sâmi dilleri olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu diller Arapça gibi fiil kökü ve kelime yapıları bakımından birbirine benzemekte, kelimeleri oluşturan üç sessiz harften oluşmaktadır. Kelimeler, bazen aynı bazen de yakın anlamda kullanılmakta, sesler de hareketlerle sağlanmaktadır. Bu dillerin tamamında yazı, sağdan sola küçük harflerle ve genel olarak fiil cümlesi şeklinde kullanılmaktadır. Bu benzerliklerden yola çıkan dilbilimciler Orta doğu dillerinin ortak atadan türediğini kabul etmektedirler.⁹⁷ Ancak bunlar arasında Arapça diğerlerine göre daha geniş bir alanda ve daha geniş bir coğrafyada kullanılmaktadır. Arapçanın zengin sözcük hazinesi, bir anlam için farklı kelimelerin kullanılması, çok anlamlı ve eş anlamlı sözcüklerin fazlalığı gibi nitelikler onu diğerlerinden ayırmaktadır. Aynı zamanda başka dillerde olmayan i'rab ve tesniye olgusu Arapçayı ayrıcalıklı kılmakta; mahreç olarak hiçbir dilde bulunmayan dâd ve gayn gibi harflerle damak harfleri onu ses yönünden zenginleştirmektedir.⁹⁸ Bu zenginlik, duygu ve düşüncenin aktarımını kolaylaştırmakta; olaylar yaşandığı gibi anlatılmakta, kelimeler hislere kâfi gelmektedir. Arapçadaki med harfleri de telaffuza musikî ve makam özelliği katmaktadır. Kelimeler, müşterek baplarda kullanılarak ifadeye ortak bir ahenk sağlamaktadır. Sevgiliye duyulan sitem ve sevgi, İmriü'l-Kays'ın dizelerinde lafız-anlam ve vezin bütünlüğü gözetilerek şöyle ifade edilmiştir:

أَفَاطِمَ مَهْلًا بَعْضَ هَذَا التَّدَلُّلِ وَإِنْ كُنْتُ قَدْ أَزْمَعْتُ صَرْمِي فَأَجْمَلِي
أَعْرَكَ مِنِّي أَنْ حُبَّكَ قَاتَلِي وَأَنْتَكَ مَهْمَا تَأْمُرِي الْقَلْبَ يَفْعَلِي

“Ey Fatıma! Bırak bu nazı niyazı... yapacaksan bunu güzellikle yap! kafana koydu isen eğer beni terketmeyi,

Seni şımartan şey; aşkın uğruna ölmem mi yoksa tüm isteklerini yerine getiren merhametli kalbim mi?”⁹⁹

2.7. Eyyâmü'l-Arabın Şiire Etkisi

Araplarda şiirin gelişmesinde eyyâmü'l-Arab da önemli bir yere sahiptir. Eyyâmü'l-Arab kelime anlamı olarak “Arapların günleri” anlamına gelse de her haram aylar dışında her gün savaş halinde oldukları için “Arapların Savaşları” olarak meşhur olmuştur. Araplar haram aylarda hac ve ticaretlerini yaptıktan sonra memleketlerine dönerek savaşlara kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Savaşlar yıllarca hatta on yıllarca devam etmiştir. Bu savaşlarda kaybedilen canlar, yaralanan kabile üyeleri, elden çıkan topraklar neticesinde mersiye ve ağıt konuları öne çıkarken kazanılan esir, kabile üyelerinin yiğitlikleri ve kazanılan topraklar da medih, fahr ve hamase konularının gelişmesinde etkili olmuştur. Şairler, şiirlerinde bir yandan savaşın acı ve kötü etkisini şiire aktarıırken diğer yandan da intikam ve hamase duygularının gelişmesinde önemli görevler üstlenmişlerdir.¹⁰⁰

Arap şiirinde cömertlikten sonra en önemli temanın cesaret olması da eyyâmü'l-Arab'ın edebiyattaki yerini göstermektedir. Özellikle savaşlarda kullandıkları at ve deve gibi hayvanlarla kılıç, kalkan, zırh, ok, yay ve mızrak gibi savaş gereçlerinin de öne çıkması şiirin gelişmesinde savaşın önemini göstermektedir. Savaş dönemlerinde şairler, kabile üyelerine

⁹⁷ Tâhir Sâlih es-Semûni ed-Dımaşkî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1995), 2/811; Brockelmann, *Fikhu'l-lugati's-sâmîyye*, 14.

⁹⁸ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman Kasım (Riyad: Mecmau'l-Melik Fehd li't-Tibaa, 1995), 4/110.

⁹⁹ Bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, 1/50-57.

¹⁰⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/68.

moral vermek için methiye şiirleri söylemiş, düşmana pusu attıkları gecelerde yıldızlar sayesinde yollarını bulmuşlar; geceleri karşılaştıkları hayvanlarla yaşadıkları serüvenlerini anlatmışlardır. Barış kararlarında ise hikmetli sözler, nasihat ve tavsiyelerle de insanları sükûnet, huzur ve akl-ı selime davet etmişlerdir. Bu sayede şairler hem dil ve edebiyatın gelişmesine hem de tarih olay, savaş ve gündelik yaşamın gelecek nesillere aktarılmasına katkı sağlamışlardır. Kabile, kabile üyelerinden, yaşadıkları toprak ve coğrafyadan bahsetmeleri de günümüzde pek çok bilim için veri oluşturmaktadır. Eyyâmü'l-Arab'ın boyutu Amr b. Külsûm'un muallakasına şöyle yansımıştır:

بَأَنَّا نُورِدُ الرِّايَاتِ بِيضًا وَنُصَدِّقُهُنَّ حُمْرًا قَد رَوَيْنَا
وَأَيَّامٍ لَنَا عُرٌّ طَوَالٍ عَصِينَا الْمَلِكَ فِيهَا أَنْ نَدِينَا

“Anlatalım sizlere, bayraklarımızı savaşa bembeyaz götürüp de dönüşte kahramanlarımızın kanına bulanmış olarak kıpkırmızı getirdiğimizi,

Krala bile karşı gelip boyun eğmediğimiz nice parlak günlerimiz vardır bizlerin.”¹⁰¹

Sonuç

Tarih boyunca sanat, toplumsal ve kolektif özellik taşıyıp toplumun her kesimi tarafından üretilse de yönetimi ve organizesi ekonomik güce sahip olan tacir kesimi ile politik güce sahip olan siyasîler tarafından finanse edilmiştir. Araplarda şiirin de özellikle Hicaz ve Arap yarımadasında ticaretin geliştiği bir bölgede öne çıkması sanatla ekonomi arasındaki bağa işaret etmektedir. Şiir yarışmalarının tacirlerin ticaret mahalli panayırarda yapılması bu bağ daha da güçlendirmiştir. Arap şiiri sadece zengin elit kesimden destek görmemiş; Kinde, Gassânî ve Himyerî gibi devletler tarafından da desteklenmiştir. Ekonomi ve politika tarihin her döneminde ve her toplumunda sanatın hamiliğini yapmıştır. Elbette şiirin gelişmesinde ekonomi ve siyasî gücün desteği önemlidir ancak halk desteği olmasa idi bu kadar gelişme gösteremezdi. Zira her sanatta olduğu gibi şiirin de Arap toplumunda bir karşılığı ve işlevselliği vardır. Cahiliye döneminde şiir, Araplarının en önemli sanatı ve kültür göstergesidir. Bu nedenle Arap şiirine divânü'l-Arap denilmiştir. Arap şiiri olunca dinî etkiyi de göz ardı etmemek gerekir. Zira şiir müsabakalarının yapıldığı önemli merkezler aynı zamanda Arafat ve Müzdelife gibi doğrudan dinî bir merkez, Ukâz gibi olanları ise Mekke gibi dine yakın yerlerdir.

Araplarda görsel ve sahne sanatları gelişse de edebî sanatlar daha fazla gelişmiştir. Özellikle edebî sanatlar içerisinde yer alan şiirin Araplarda ayrı bir yeri vardır. Tarihsel ve toplumsal bir ürün olan şiir, içinde üretildiği sosyal, ekonomik ve siyasi koşullardan ayrı düşünülemez. Toplumlar, mekânlar ve zamanlar değişse de sanat, her daim toplumsal yaşamla, ekonomi ve siyasetle sürekli etkileşim içerisinde olmuştur. Sanatçı bir eser ortaya koymak istediğinde onun üretimi içinde yaşadığı toplum, mekân ve dönemden bağımsız düşünülemez. Bu nedenle Arap şiirini oluşumunda gündelik yaşam, ekonomi ve siyasetin yanı sıra, tarih, din, dil, coğrafya gibi kültürel alt yapılar da etkili olmuştur. Arap coğrafyasında şairler tarih boyunca ekonomik güce sahip olan kesimin desteğiyle var olmuştur. Tacirler, asiller ve din adamları şairleri ve şiiri daima desteklemişlerdir. Şairler Arap tacirler ve asiller tarafından desteklendiği için şiir müsabakaları ekonomik faaliyetlerin merkezi panayırarda gerçekleştirilmiştir. Bu ekonomik destekler şairleri belli ölçüde sınırlasa da tacirlerin siyaset üstü olmalarının yanında Arap yarımadasında siyasi birliğin olamaması da şairleri özgün sanat

¹⁰¹ Zevzenî, Şerhu'l-muallakâti's-seb'a, 117.

icra etmeye sevk etmiştir. Arap yarım adasının dinlerin merkezi olması, kadim ve köklü bir tarihe sahip olması, kelime hazinesi ve gramer özelliklerini önceden tamamlayan bir dilin konuşulması ve insanın kendisiyle, doğayla, gökyüzüyle ve hayvanlarıyla baş başa kaldığı geniş çöllerin bulunması da şiirin gelişimini sağlayan diğer amillerdir.

Funding / Finansman: *This research received no external funding.* / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: *The authors declare no conflict of interest.* / Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abîd Abras. *Divânü Abîd el-Abras*. nşr. Kerem el-Bustânî. Beyrût: Dâru Sâdır, 1384/1964.
- Afgânî, Saîd. *Esvâkü'l-Arab fi'l-cahiliyye ve'l-İslâm*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1379/1960.
- Ahmed Cemal el-Ömerî. *eş-Şuarâu'l-hunefâ*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1981.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Kıyasu Enbiyâ ve Tevârîhu Hulefâ*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Yayınları, 1972.
- Ahmed Zağb. *Cemâliyyetü's-şi'ri's-sifâhî*. Cezâyir: Câniatü Yûsuf b. Hıdde, Doktora Tezi, 2006-2007.
- Alanyali, Hüseyin Sabri. "İlk Çağlar İlk Kültürler". *Kültür Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Âlûsî, Ebu'l-Meâlî Cemaleddin Abdullah b. Mahmûd. *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. nşr. Muhammed Behçet. 1-3 Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1314.
- Askerî. Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh. *Divânü'l-meânî*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1352/1933.
- Bağdadî, Abdülkadir b. Ömer. *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-arab*. nşr. Abdüsselâm Hârûn. 1-13 Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1409/1989.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muahmmmed b. et-Tayyib. *İ'câzu'l-Kur'ân*. nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1971.
- Bakirci, Selami. "Arap Şiirinin İntikalinde Dinî ve Ahlâkî Değerlerin Rolü". *EKEV* 7/15, (2003), 179-194.
- Becker, Howard Saul. *Sanat Dünyaları*. çev. Evren Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Begavî, Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1423/2002.
- Behbîtî, Necîb. *Tarîhu's-şi'ri'l-Arabî hattâ âhiri'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1970.
- Bişr b. Ebî Hâzim. *Divânü Bişr b. Ebî Hâzim*. nşr. İzzet Hasan. Dimeşk: Vizâratü's-Sekafe ve'l-İrşâd, 1392/1976.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Hârûn. 1-7 Kahire: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- Castels, Manuel. *Kimliğin Gücü*, çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Clark, Terry Nichols. – Lipset, Seymour Martin. "Toplumsal Sınıflar Ölüyor mu?". *Sosyoloji*. çev. Günseli Altaylar. İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- Çağatay, Neşet. *İslam Öncesi Araplar Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Çetin, Nihat. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi*. Kayseri: Fenomen Yayınları, 2019.
- Dimaşkî, Tâhir Sâlih es-Semûni. *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde Halep: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1995.
- Elmalı, Hüseyin. "Kaside", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ergur, Ali. "Kültürün Önemi". *Kültür Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Ferrûh, Ömer. *Tarîhu'l-edebî'l-Arabî*. 1-6 Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981.
- Gardner, John. – Maier, John. *Gilgamesh*. New York: Vintage Books, 1985.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu, 1997.
- Gürkan, Nejdî. "Dinin Estetik Değerler Üzerindeki Etkisi: İslâm ve Arap Şiiri Örneği". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/14 (2005), 125-158.
- Hassân b. Sâbit el-Ensârî. *Divânü Hassân b. Sâbit*. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- Hilâlî, Ebû Şekib Muhammed Takiyyuddin. Hadîs ma'a zâ'ir kerîm. Medine: Câmîatü'l-İslâm, 1974.
- İbn Hişam. Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sekkâ, 1-4 Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1391/1971.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm*. Beyrût: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1413/1993.

- İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şuarâ*. 1-2 Beyrût: Daru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Mecmû'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman Kasım. Riyad: Mecmau'l-Melik Fehd li't-Tibaa, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Zâdü'l-mesîr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- İpşiroğlu, Nazan – İpşiroğlu, Mazhar. *Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi*. İzmir: Hayalbaz Kitap, 2010.
- İsfehânî. Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitâbü'l-Ağânî*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1974.
- Kitâb-ı Mukaddes. İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Kudemâ b. Ca'fer. *Nakdü's-şîr*. nşr. Muhammed Abdülmünim Hafâcî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kurtubî. Ebû Abdullah el-Ensârî. *el-Câmi'li aḥkâmî'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2010.
- Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991. 33-39.
- Mahmud Esad. *İslâm Tarihi*. çev. Ahmet Lütfi Kazancı. İstanbul: Marifet Yayınları, 1983.
- Mcluhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî. *el-Müfaddaliyyât*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir – Abdüsselâm Hârûn. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1383/1963.
- Muhammed Reşid Rızâ. *Tefsîru'l-menâr*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Muḳâtil b. Süleymân. *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Nâbiğa ez-Zubyânî. *Divânü'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*. nşr. Şükrî Faysal. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1388/1967.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür*. çev. Sema Postacıoğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Öğüt, Evrim. "Sanatın Üretimi", *Kültür Sosyolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014).
- Sanders, Barry. *Öküzün A'sı*. çev. Şehnaz Tahir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020.
- Seyyid Abdülaziz Sâlim. *Tarîhü'l-arab fî asri'l-câhiliyye*. Beyrût: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1971.
- Sivas, Hakan. "Eski Mezopotamya Tarihi ve Uygarlığı". *Uygurlık Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Suyûtî, Celalüddin. *ed-Dürü'l-Mensûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- Süheylî, Ebü'l-Kasım Abdurrahmân. *er-Ravdu'l-unûf*. 1-7 nşr. Abdurrahmân el-Vekîl. Kahire: Dâru'n-Nasr, 1387/1967.
- Şevkî Dayf. *Tarîhu'l-edebî'l-Arabî el-Asru'l-câhilî*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1960.
- Şeyho, Luis. *Şuarâü'n-nasrâniyye kable'l-islâm*. Beyrût: Dâru'l-Maşrik, 1991.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmiü'l-beyân*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1430/2010.
- Tatarkiewicz, Wladyslav. "Classification of Arts in Antiquity". *Journal of the History of Ideas* 24/2 (Apr-Jun, 1963), 231-240.
- Thomson, George. *İnsanın Özü*. çev. Celal Üster. İstanbul: Payel Yayınevi, 1998.
- Thoreau, Henry David. *Yürümek*. çev. Selçuk Işık. İstanbul: Can Yayınları, 2019.
- Ünal, Sadettin. "Kâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 24/14-24.
- Watt, Montgomery. Hz. Muhammed Mekke'de. çev. Rahmi Ayas – Azmi Yüksel. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wolff, Janett. *Sanatın Toplumsal Üretimi*. çev. Ayşegül Demir. İstanbul: Özne Yayınları, 2000.
- Yâkût el-Hamavî. *Kitâbu mu'cemi'l-buldân*. 1-5 Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Yalar, Mehmet. "Arap Edebiyatında Şiir Kavramı Problemi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 103-120.
- Yaltkaya, Şerafeddin. *Yedi Askı*. İstanbul: Büyüyenay, 2018.
- Yaqaob, Luay Hatem. "İslâmî Kaynaklar Açısından Peygamberlerin Konuştuğu Diller". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (Haziran 2021), 386-407.

- Yılmaz, Hakkı Dursun. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 3/252-258.
- Yılmaz, İbrahim. *Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Yücesoy, Şerife. "Bireyin Gelişimi". *Eğitim Psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Zevzenî, Ahmed b. Hüseyin. *Şerhu'l-muallakâti's-seb'a*. Bayrût: Dâru Sadr, 1972.
- Zeydan, Corci. *el-Arab kable'l-İslâm*. nşr. Hüseyin Mûnis. Kahire: Dâru'l-Hilâl, ts.